

The background of the cover features several antique firearms, including a long-barreled rifle on the left, a central rifle, and a pair of pistols on the right. The text is overlaid on this background.

ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ ЗБРОЇ

Дослідження

2018

Researches

HISTORY
OF ANTIQUE
ARMS

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України

ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ ЗБРОЇ

ДОСЛІДЖЕННЯ 2018

*Збірник наукових праць Третьої міжнародної
зброєзнавчої конференції (Київ, 12-14 червня 2018 р.)*

КИЇВ
2020

Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту історії України
Національної академії наук України.
Протокол №3 від 28.05.2020 р.

**Історія давньої зброї. Дослідження
2018: збірник наукових праць Третьої
міжнародної зброєзнавчої конференції
(Київ, 12-14 червня 2018 р.)** / упоряд.
Д. В. Тоїчкін; Інститут історії України
НАН України. – К.: Інститут історії
України НАНУ, 2020. – 412 с.

Редакційна колегія:

д.і.н., проф. М. Ф. Дмитрієнко (голова),
д.і.н., проф., член-кор. НАН України
Г. В. Боряк, к.і.н. Д. В. Тоїчкін,
к.і.н. В. В. Томозов, к.х.н. В. М. Прокопенко,
к.і.н. О. О. Попельницька.

Упорядник:

к.і.н. Д. В. Тоїчкін

Рецензенти:

д.і.н., проф., член-кор. НАН України
О. П. Реєнт;
д.і.н. Т. В. Чухліб;
д.і.н. проф. І. Н. Войцехівська.

*Збірник наукових праць за матеріалами
Третьої міжнародної зброєзнавчої
конференції, що відбулася
у Києві (Україна) 12–14 червня 2018 р.*

Approved for publication by the Academic
Board of the Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences
of Ukraine. Protocol №3, 28.05.2020.

**History of Antique Arms. Researches 2018:
Collection of Scientific Papers of the Third
International Research Conference on the
History of Arms and Armor (Kyiv, June 12-
14, 2018)** / compiler Denys Toichkin; Institute
of History of Ukraine NASU. – Kyiv: Institute
of History of Ukraine NASU, 2020. – 412 p.

Editorial Board:

Ph.D., Prof. M. Dmytriienko (chair),
Ph.D., Prof., Correspondent Member
of NASU H. Boriak, Ph.D. D. Toichkin,
Ph.D. V. Tomozov, Sc.D. V. Prokopenko,
Ph.D. O. Popelnytska.

Compiler:

Ph.D. Denys Toichkin

Reviewers:

Ph.D., Prof., Correspondent Member
of NASU O. Reient;
Ph.D. T. Chukhlib;
Ph.D., Prof. I. Voitsekhivska.

*This collection of scientific papers based
on materials of the Third International
Conference on the History of Arms & Armor,
held in Kyiv, Ukraine, June 12–14, 2018.*

ЗМІСТ | CONTENT

<i>Денис ТОЇЧКИН</i> . III Міжнародна конференція з історії зброї у Києві <i>Denys TOICHKIN</i> . Third International Conference on the History of Arms and Armor in Kyiv.....	6
<i>Катерина ВАЛЕНТИРОВА</i> . Клинок зброя Манесьського кодексу: паралелі в археологічному матеріалі з території України <i>Kateryna VALENTYROVA</i> . Edged Weapons of the Codex Manesse: Analogies in Archaeological Materials from the Territory of Ukraine	21
<i>Ігор ВОЗНИЙ</i> . Зброя XII – першої половини XIII ст. ударно-рубуючої та ударно-дроблячої дії з теренів північної Буковини <i>Ihor VOZNY</i> . Strike-Slashing and Strike-Pounding Weapons of the 12th – Half of the 13th Century on the Territory of Northern Bukovyna....	37
<i>Андрей ГОЛУБЕВ</i> . К вопросу о возможностях использования некоторых категорий раннесредневекового вооружения в качестве этнокультурного маркера <i>Andriy HOLUBIEV</i> . To the Question of the Possibilities of Using Some Categories of the Early Medieval Arms as Ethnocultural Marker	51
<i>Володимир ГУЦУЛ</i> . Бойовий молот (<i>hache</i>) у лицарських турнірних поєдинках в Західній Європі першої половини XV ст. <i>Volodymyr HUTSUL</i> . Poll-axe (<i>hache</i>) in Chivalric Single Combats in Western Europe in the Early 15 Century	64
<i>Виктор КЛЁНКИН</i> . Старый кортик из Китая <i>Victor KLYONKIN</i> . An Old Dirk from China	82
<i>Олексій КЛЬОНКІН, Андрій ПАНІВ, Денис ТОЇЧКИН</i> . Пам'яті Віктора Кльонкіна <i>Oleksii KLYONKIN, Andriy PANIV, Denys TOICHKIN</i> . In Memory of Victor Klyonkin	99
<i>Пйотр Н. КОТОВІЧ</i> . Стан та перспективи досліджень пізньосередньовічного озброєння Червоної Русі <i>Piotr N. KOTOWICZ</i> . The State and Prospects of Research of the Late Medieval Arms and Armour from Red Ruthenia.....	107

- Тамара КОНДРАТЕНКО, Наталія КОНДРАТЕНКО, Роман ПРОХВАТИЛО.*
Кремінні мисливські рушниці XVIII століття зі зброярської
збірки Полтавського краєзнавчого музею
імені Василя Кричевського
- Tamara KONDRATENKO, Nataliya KONDRATENKO, Roman PROKHAVATILO.*
Flintlock Hunting Rifles of the 18th Century in the Vasyl
Krychevsky Poltava Local Lore Museum Collection 130
- Олег МАЛЬЧЕНКО.* Львівські гармати-симулякри XIX ст., як породження
культури кітчю
- Oleh MALCHENKO.* Lviv 19 c. Guns-Simuliacres as a Breed of Kitch Culture ... 149
- Олег МАЛЬЧЕНКО, Денис ТОЇЧКІН.* Віртуальний музей української
історичної зброї XV–XVIII ст.
- Oleh MALCHENKO, Denys TOICHKIN.* Virtual Museum of Ukrainian
Historical Weapons of the 15-18th centuries 197
- Ірина МАРГОЛІНА.* Святе воїнство у живописі Кирилівської церкви Києва
- Iryna MARHOLINA.* Holy warriors in the paintings of the Cyril
Church of Kyiv..... 223
- Валентина НЕСТЕРЕНКО.* Шолом і кольчуга в експозиції
Черкаського обласного краєзнавчого музею
- Valentyna NESTERENKO.* Helmet and Mail in Exposition
of Cherkassy Local Lore Museum 230
- Надія НІКІТЕНКО.* Світські фрески Софії Київської: історичний
контекст і «сюжети зі зброєю»
- Nadiya NIKITENKO.* Mundane Frescos of St. Sophia of Kyiv:
Historical Context and «Plots are With Weapon»..... 240
- Людмила ПАЛИЙ.* Меч групи «INGELRI»: інтерпретація надписей
на клинке и поправки в датировке
- Liudmyla PALII.* An «INGELRI» Sword from the Lviv Historical
Museum: Interpretation of the Blade Inscriptions
and Dating Corrections..... 262
- Артем ПАПАКІН.* Озброєння дружини перших П'ястів (X ст.)
- Artem PARAKIN.* Arms of the Early Piasts Retinue, 10th Century. 278
- Олена ПОПЕЛЬНИЦЬКА.* Японські мечі XVIII–XIX ст.
у зібранні Національного музею історії України

- Olena POPELNYTSKA*. Japanese Swords of the 18th–19th Centuries
from the Collection of the National Museum
of the History of Ukraine.....298
- Володимир ПРОКОПЕНКО*. Короткий огляд функціональних накладок
для підвісу сагайдаку з пласким колчаном
Volodymyr PROKOPENKO. A Short Review of Functional Plaques
for Fastening of the Sahajdak With a Flat Quiver.....326
- Володимир ПРОКОПЕНКО, Святослав СИЧЕВСЬКИЙ*.
Нові знахідки нагелів від кордів з території України
Volodymyr PROKOPENKO, Sviatoslav SYCHEVS'KYJ. New Findings
of the Kord Nagels (late medieval cold weapons) in Ukraine....352
- Михайло ФІЛОНЕНКО*. Колекція ручної короткоствольної вогнепальної
зброї у фондозбірні Національного музею історії України
у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс
Mykhailo FILONENKO. Collection of Hand-held Short-barreled Firearm in the
Fund Collection of the National Museum of the History of
Ukraine in the Second World War.....362
- Володимир ШЕВЧЕНКО*. Шашки майстра Османа Омарова із колекції
Національного музею історії України
Volodymyr SHEVCHENKO. Shashka of Osman Omarov in the Collection
of the National Museum of History of Ukraine.....381
- Олена ШЕВЧЕНКО*. Старожитності козацької доби Чернігівського
історичного музею в збірці Національного музею
історії України
Olena SHEVCHENKO. Antiquities of the Cossack Period of the Chernihiv
Historical Museum in the Collection of the National
Museum of History of Ukraine391
- Олег ШИНДЛЕР*. До питання про поширення шишаків
у Центральній та Східній Європі в XV-XVI ст.
Oleg SCHINDLER. To the Question on the Distribution of Shishaks
in Central and Eastern Europe in the 15th
and 16th Centuries.....397

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОШИРЕННЯ ШИШАКІВ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ В XV–XVI СТ.

ОЛЕГ ШИНДЛЕР

Анотація

УДК 623.445.2+94(4)«14/15»

Стаття представляє нову гіпотезу про походження та вектори поширення терміну «шишак» у Центральній та Східній Європі протягом XV–XVI ст. Автор вважає, що цей термін вперше з'явився в Угорщині, де його використовували як загальну назву для всіх видів шоломів. З появою гусарів у Польщі також був запозичений угорський термін для гусарських шоломів. В середині шістнадцятого століття термін «шишак» масово зустрічається в литовських документах, але тільки у 1590 році він, нарешті, з'являється в Росії.

Гіпотеза автора також заперечує попередні погляди про те, що термін «шишак» потрапив до Росії через прямі контакти з тюрками у середині XIV ст.

Ключові слова: шишак, шолом, Угорщина, Польща, Литва, Московське царство.

Abstract

Oleg Schindler

UDC 623.445.2+94(4)«14/15»

TO THE QUESTION ON THE DISTRIBUTION OF SHISHAKS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE 15TH AND 16TH CENTURIES

This article presents the new hypothesis on the origin and vectors of the spread of the term “shishak” in the Central and Eastern Europe during the fifteenth-sixteenth centuries. This hypothesis also denies the previous views that the term was adopted in Russia through the direct contacts with the Turks in the middle of the fourteenth century. Moreover, the article shows that the term «shishak» was never used in Muscovy before the end of the sixteenth century. Therefore, the adoption and the spread of this word did not happen from the East to the West but from the West to the East. The article provides evidence that the term «shishak» first emerged in Hungary, where it had been a common term for all types of helmets, including the helmets of Hussars. However, the possible origin of the term in Hungarian remains unknown. With the adoption of hussars in Poland, Poles also adopted the Hungarian term for the hussars' helmets. In the middle of the sixteenth century, “shishak” appeared in Lithuanian documents and became the second most popular type of helmet. In the 1570's shishaks became the dominant type of helmet among the soldiers of the Grand Duchy's army. According to the author's observations, the Muscovites could adopt the term «shishak» as a result of contacts with the Polish-Lithuanian army during the last stage of Livonian War (1577-1582). The first documented appearance of the term «shishak» in Russia occurred only in 1590. Thus, in the author's view, the Hungarian «sisak» was a source for Polish «szyszak», Slovak, Czech and Croatian «šišak», German «zischägge», East Slavic «шишакъ» and Lithuanian «šišakas». An additional aspect of this question is that in different lands this term was used for the helmets of different shapes. The most common shapes of shishaks were sphericonical and semi-spherical.

Keywords: shishak, helmet, Hungary, Poland, Lithuania, Muscovy.

Серед основних зброярських термінів, якими називали шоломи у центральній та східній Європі в добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу зустрічається «шишак». Згадки про «шишаки» простежуються в

писемних джерелах багатьох держав регіону. Зустрічаються вони і на території сучасної України.

Досліджуючи вживання шишаків, перед дослідниками відразу постає два основних питання. Перше стосується походження терміну «шишак» та вектору його поширення. Друге питання викликає цілу низку непорозумінь, адже в різний час в різних землях «шишаками» називали різні конструкції шоломів. Найчастіше, двох форм – сфероконічної та напівсферичної¹.

Походження терміну *шишак*, на перший погляд, легко пояснити. Більшість дослідників загалом приймала орієнтальне походження терміну, етимологічно виводячи його від тюркського слова «шиш», що означав опуклість, вістря, вертел². Так, у російській дореволюційній, а згодом і в радянській історіографії, орієнтальне походження терміну *шишак* фактично не викликало сумніву у дослідників³. Ця ідея багатьох російських військових істориків, спиралася на те, що термін *шишак* з'являється в північно-східній Русі ще наприкінці XIV століття. Такі міркування викликані хибним ототожненням термінів «шишак» та «чичак». Останній зустрічається у трьох писемних джерелах. Два з них – це духовні грамоти Велико-го князя Володимирського та Московського Івана Івановича (сина Івана Калити) за 1358 рік⁴, та духовна князя Дмитра Івановича Жилки (один із синів Івана III) за 1509 рік⁵, в яких згадуються золоті «чичаки». Третім дже-

- 1 Євген Славутич, *Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник*. (Київ: Інститут історії України, 2012), 85.
- 2 Михаил Горелик, “Письмо в редакцию”, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2015): 64-66.
- 3 Александр Висковатов, *Историческое описание одежды и вооружения российских войск*. Ч.1. (Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1899), 35; Павел Савваитов, *Описание старинных русских утварей, одежд, оружия и ратных доспехов, и конского прибора*. (Санкт-Петербург: типография Императорской академии наук, 1865), 310; Николай Бранденбург, *Исторический каталог С.-Петербургского артиллерийского музея*. Ч. I. (Санкт-Петербург: типография Ю.А. Бокрама, 1877), 180; Эдуард Ленц, *Опись собрания оружия графа С. Д. Шереметьева*. (Санкт-Петербург: типография М. Стасюлевича, 1895), 44; Петр фон Винклер, *Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века*. (Санкт-Петербург: типография И.А. Ефрона, 1894), 332; Мария Денисова, “Поместная конница и ее вооружение в XVI–XVII вв.,” *Труды Государственного исторического музея*. Т. XX (Москва: издательство Государственного исторического музея, 1948): 37.
- 4 *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.* (Москва, Ленинград: издательство Академии наук СССР, 1950), 16, 18.
- 5 *Духовные и договорные грамоты князей великих и удельных*. (Москва: типография Вильде, 1909), 84.

релом є широковідомий твір тверського купця Афанасія Нікітіна, де він згадує «чичак» на шапці в одного індійського правителя⁶.

Таким чином, вважалося, що шишаки були запозичені у землях північно-східної Русі через безпосередні контакти з тюркським світом, а далі поширились країнами східної та центральної Європи. Однак, сучасні спостереження, а також аргументи, що ми наведемо далі, дозволяють відкинути твердження про тотожність «чичаків» та «шишаків», а також традиційну схему запозичення та поширення терміну *шишак*. Предмети під назвою «чичак» в обох вищезгаданих духовних вказані серед переліку різних дорогоцінних коштовних предметів, оздоблених чи зроблених із золота. Єдиним предметом, який можна віднести до військових атрибутів в тому переліку, є шабля в першій духовній. Так само і в духовній Дмитра Жилки обидва «чичаки» знаходяться серед коштовностей, а не зброї. Що ж до «чичака» на шапці з твору Нікітіна, то скоріше за все, це була коштовна прикраса в формі квітки, характерна для чингизидської тюреттики. Більш того, слово «чичак» походить від монгольського «цецег», що власне і означало квітку, і таким чином, ми схильні вважати обидва терміни ніяк не пов'язаними один з одним⁷.

Окрім того, багатьох дослідників довго збивала з пантелику «згадка» шишака серед обладунків Івана Івановича Кобиліна-Мокшеева, який у 1553 році нібито з'явився на царську службу «на коне, в доспехе, в шишаке, и в шлеме, и в наручнях, и в наколенниках...»⁸. Ця згадка вважалася доказом використання терміну «шишак» у середині XVI століття, а також стала основою хибного припущення, буцім-то московські вояки одягали у бій два шоломи одночасно – власне шишак та шелом. Джерелом цієї згадки про шишак у 1553 році стало посилання на класичну роботу Александра Вісковатова у статті Ніколая Гордєєва. Але, на жаль, в роботі Вісковатова, де дійсно процитований цей фрагмент, було відсутнє джерело цієї згадки⁹. Сама структура процитованого фрагменту наводить на думку, що це фрагмент якоїсь із «десять» – документів про помісну службу

6 Яков Лурье и Семенов, Леонид., ред., *Хождение за три моря Афанасия Никитина*. (Ленинград: Наука, 1986), 13.

7 Горелик, “Письмо в редакцию”, 64-66; Юлия Игина, “О династических шлемах, чичаках и шапках: ответ на статью С.Н. Богатырева «Шлем Ивана Грозного в контексте придворной культуры»”, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2015): 77-78.

8 Николай Гордеев, “Русский оборонительный доспех,” *Сборник научных трудов по материалам Государственной Оружейной палаты* (Москва: Искусство, 1954), 110.

9 Висковатов, *Историческое описание одежды и вооружения российских войск*, CVI.

в Московському царстві, а сам Кобилін-Мокшеев фігурує у тексті іншого документу помісної служби – Боярської книги 1556/1557 рр.¹⁰ Як виявилось, там наведений той самий фрагмент, що і у Вісковатова, проте з однією суттєвою різницею – замість слова «шишак», у Боярській книзі вказаний корпусний обладунок – «юшман». Якщо ж звернутися до оригіналу документу, що зберігається в Російському державному архіві давніх актів (РГАДА), там фігурує саме юшман і ніякого шишака немає¹¹. Таким чином, ніяких «шишаків» у Росії ні в XIV, ані в середині XVI століття не було.

Незважаючи на домінуючі погляди в російській та радянській історіографії, деякі вчені ще у XIX столітті висловлювали подібні до нашої думки. Так, Александр Вельтман, який протягом 1852-1870 років був директором кремлівської Збройової палати, вважав що «шишак, есть преимущественно польское название шлемов латных, латинских, с наушниками и затылками»¹². Власне це спостереження Вельтмана і наштовхнуло нас на аналіз можливого західного вектору походження шишаків. Додатковим фактором для цих міркувань стало також наше спостереження відсутності шишаків серед зброї у війську Московського царства за часів Івана Грозного, а також відсутність згадок цього терміну протягом майже всього XVI століття¹³. Шишаки з'являються у Росії лише наприкінці століття, а перша згадка зафіксована аж в 1590 році серед обладунків елецких гармашів: «у той пищали пушкарь Фролка Сысоев, в шишаке»¹⁴.

Проте, повернемося до походження терміну. Отже, звідки він походить та як відбулося його поширення у центральній та східній Європі? У багатьох європейських мовах існує своє написання терміну. Так нам відомі ту-

10 «Боярская книга» 1556/57 года,» *Русский дипломатический архив* 10 (Москва: Древлехранилище, 2004), 106-107.

11 http://rgada.info/kueh/1/137_1_1/0136.jpg, Дата звернення: 9.06.2018.

12 Александр Вельтман, *Московская оружейная палата*. 2-е изд. (Москва: типография Бахметьева, 1860), 217.

13 Докладніше про це тут: Олег Шиндлер, «Русские шлемы XVI века», *История военного дела: исследования и источники*. Т. VIII (2016): 167-219, http://www.milhist.info/2016/05/10/schindler_3; Шиндлер О.В. К вопросу о правомерности использования термина «шишак» в XVI веке, его происхождении и развенчании одного устаревшего мифа [Электронный ресурс] // *История военного дела: исследования и источники*. – 2018. – Т. X. – С. 163-187. <http://www.milhist.info/2018/09/24/schindler_6> (24.09.2018).

14 Цитується зі слів російського історика Алексея Лобіна, що натрапив на цю згадку в одній із справ за 1590 рік (з СПБИИ РАН, ймовірно з фонду Гамель 175) де був уривок документу, в якому і згадувався елецкий гармаш Фролка Сысоев. На жаль, на даний момент у автора немає змоги самотужки знайти згадане джерело.

рецьке «*çiçak*» або «*çiçek*», угорське «*sisak*», польське «*szyszak*», словацьке, чеське та хорватське «*šišak*», німецьке «*zischägge*», руське та російське «шишакъ», та литовське «*šišakas*». З усього цього переліку вирізняється турецький термін, що у сучасній турецькій мові має значення квітки. В усіх інших мовах ці слова мають значення саме шолому.

На наш погляд, найбільш ймовірним місцем з якого «шишаки» поширилися регіоном було Угорське королівство. Так, поява терміну «*sisak*» в значенні «шолом» зафіксована ще в 1405 році¹⁵. Більше того, угорські лінгвісти та дослідники майже одногласно впевнені, що саме угорське «*sisak*» було запозичене всіма слов'янськими мовами, а німецьке «*zischägge*» (читається як «цишеге» [tsɪʃɛ:gə]) це просто неправильна транскрипція з угорської¹⁶. Крім того, варто підкреслити, що починаючи з XV століття, термін «*sisak*» в Угорщині використовувався як загальна назва для будь-якого типу шоломів, зокрема гусарських.

Наші попередні дослідження запозичення терміну *шишак* в Росії дозволили нам сформулювати наступну робочу гіпотезу поширення шишаків. Будучи загальним терміном для шоломів в угорській мові, *шишак* також означав шолом гусарів. Разом із поширенням цього виду легкої кавалерії, був запозичений і термін, що використовувався для шоломів гусар. Таким чином, значення терміну стало більш вузьким і почало асоціюватися з конкретним типом захисного обладунку.

Спробуємо тепер розглянути наші аргументи. Як відомо, гусари з'являються в Польському королівстві після смерті угорського короля Матвія Корвіна та поразки Угорщини у війні з Османською імперією, що призвела до окупації півдня королівства. Угорські гусари долучилися до польських військ, щоб продовжити боротьбу з турками. А завдяки Мацею Стрийковському, ми знаємо що вже в 1503 році Сейм затвердив гусарські хоругви¹⁷. З самого початку існування гусарів, чи не єдиним їх захисним спорядженням був легкий корпусний кільчатий обладунок, що називався панциром та шолом-шишак¹⁸.

15 Zaicz Gábor, ed., *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2006), 652.

16 Докладніше про шишак в угорській мові, див. тут: Lajos Kiss, "Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarländischen Toponymie", *Studia Slavica* 25 (1979): 231-239; Lajos Kiss, "Nem a törökből származik-e a sisak szavunk?", *Magyar Nyelvőr* 82 (1958): 233-35; István Kniezsa, "Sisak Magyar", *Nyelv* 38 (1942): 337-344.

17 Maciej Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkich Rusi*, T. 2 (Warszawa: Nakład G.L. Glücksverga, 1846), 318.

18 Радослав Сікора, *З історії польських крилатих гусарів*. (Київ: Дух і літера, 2012) 8-9.

Згідно зі спостереженнями польських зброєзнавців, у другій половині XV століття, вживання терміну «szyszak» у Польщі ще не зафіксовано¹⁹. Побутування шоломів під назвою *шишак* починається лише у XVI столітті²⁰. Так, в середині XVI століття шишаки фігурують серед обладунків гусарів,²¹ а також старосвітських рицарів²². Також варто відзначити, що в цей же час, німецькими майстрами, особливо в Нюрнберзі, вироблялися шишаки на експорт до Угорщини та Польщі²³. Ми припускаємо, що шишаки могли мати чітку асоціацію саме з гусарськими обладунками. Так, ми знайшли один цікавий фрагмент, де згадані шишаки серед королівського майна: «*Za kitajkę jedwabną i bawełnę pod szyszak Króla JMści gr 22. Od podszycia 6 helmów usarskich fi. 1 gr. 18*»²⁴. В цьому фрагменті, датованому 1552-1562 роками, фігурує не сам шишак, а бавовняний матеріал «під шишак», тобто, імовірно, для його підшоломника. А далі вказано, що це з «підшивки» шести шоломів «usarskich». Служба «по-усарську» була нічим іншим як по-гусарськи, і таким чином, швидше за все це були гусарські шоломи.

Ще одним документом, в якому ми знаходимо чітку атрибуцію шишаків в якості гусарських шоломів є реєстр озброєння, висланого в 1569 році з Несвіжа до Чернавчці. В цьому документі шишаки прямо називаються «гусарськими»²⁵. Якби там не було, починаючи з 1560-х років, «шишаки» з'являються в документах Великого князівства Литовського, включно з територіями сучасних Білорусі та України. Так, наприклад, шишаки зафіксовані у чотирьох хоругвах посполитого рушення 1567 року (Вільна, Мінськ, Слонім, Браслав), а в роті Філона Кміти-Чорнобильського таких випадків

19 Andrzej Nowakowski, *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500*, (Toruń: UMK, 1998), 73-79; Leszek Kajzer, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*. (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976), 129-131.

20 Zdzisław Żygulski, *Broń w dawnej Polsce: na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*. (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975), 148-150.

21 Jerzy Cichowski, Szulczyński, Andrzej. *Husaria*. (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1977), 57

22 Володимир Гуцул, «Зброя князя Костянтина Івановича Острозького у зображеннях, текстах та артефактах», *Острозька давнина* 5 (2016): 17-18.

23 Michał Gradowski, Zdzisław, Żygulski *Słownik uzbrojenia historycznego*. (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010), 134.

24 Konstanty Górski, *Historia artylerii polskiej*. (Warszawa: Skł. gł. w Księg. E. Wende, 1902), 248.

25 Юрий Бохан, *Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст.* (Мінск: УК Экаперспектыва, 2002), 40.

було 53²⁶. Проте, у 1560-ті, шишаки ще не були домінуючим типом шоломів в литовському війську, хоча і стали таким вже у 1570-ті, в результаті реформ Стефана Баторія, внаслідок яких озброєння гусарів стає більш тяжким²⁷. Врешті-решт, в статті п'ятій другого розділу Третього Литовського Статуту була зафіксована вимога до хорунжого мати шишак: «*А хоружий, кгда будеть хоружовъ держати, маеть на себе мети зброю добрую, и гельмь або шишакъ, и бронь, а конь абы под нимъ былъ добрый*»²⁸.

Згідно з нашою гіпотезою, а також спираючись на наші попередні дослідження зброї Московського царства, вважаємо, що московіти могли перейняти термін «шишак» в результаті контактів із польсько-литовським військом під час заключної частини Лівонської війни. В будь-якому разі, єдиний випадок вживання терміну «шишак» в Росії в XVI столітті зафіксований аж у 1590 році²⁹. І тільки від XVII століття, воно стає масовим.

Що ж до українських земель, «шишаки» згадуються серед озброєння польських коронних військ в час битви під Говтвою в 1638 році у щоденниках Шимона Окольного³⁰. Гійом де Боплан, описуючи озброєння одного ротмістра козацької хоругви, також згадує «шишак»³¹. Інша згадка шишаків фігурує в козацькому літописі Самійла Величка³².

Резюмуючи питання про поширення терміну *шишак* регіоном, з нашої точки зору, можна сформулювати наступну схему. З'явившись на території Угорщини на початку XV століття, термін *шишак* стає загальноприйнятою назвою шоломів угорських військ. Ймовірно, в кінці XV на початку XVI століття, термін *шишак* потрапляє в Німеччину та Польщу. В середині XVI століття шишаки починають з'являтися у Великому князівстві Литовському, а в кінці століття приходять і до Московського царства. Отже традиційна схема запозичення шишаків зі Сходу на Захід

26 Там само, 47-49; 272-277.

27 Там само, 48-49.

28 *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588* (Мінск: БелСЭ, 1989) Дата звернення: 28.04.2018, http://pravo.by/upload/pdf/statut_1588/status_1588_ch3.pdf

29 Шиндлер, «К вопросу о правомерности...» – С. 173.

30 *Летопись событий в Югозападной России в XVII веке составил Самоил Величко*. Т. IV. Приложения. (Киев, 1864), 199-200, Дата звернення: 28.04.2018. <http://izbornyk.org.ua/samovyd/sam21.htm>

31 Гійом Л. де Боплан. *Опис України*. Пер. з фр. Я. І. Кравця. (Львів, 1990). Дата звернення: 28.04.2018. <http://izbornyk.org.ua/boplan/bop2.htm>

32 Самійло Величко, *Літопис*. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. (Київ: Дніпро, 1991). Дата звернення: 28.04.2018. <http://izbornyk.org.ua/velichko/vel05.htm>

повинна бути переосмислена. Вище наведені факти свідчать про більш вірогідне поширення терміну саме із Заходу на Схід. І хоча питання про походження терміну в угорській мові досі не вирішене, загалом, гіпотеза про первинне поширення шишаків із Угорщини нам видається достатньо переконливою.

Необхідно також взяти до уваги один аргумент, що суперечить нашій гіпотезі, який наразі нам не вдалося пояснити. Так у польському етимологічному словнику ми знайшли посилання на згадку терміну *szyszak* ще у 1380 році³³. Це посилання відсилає нас до збірника актів *Acta consularia Casimiriensia 1369-1381 et 1385-1402*, опублікованого польським істориком Адамом Хмелем 1932 року. В оригінальному тексті латиною ми можемо віднайти загадковий термін «schischak», однак написання слова істотно відрізняється від традиційного польського «szyszak». Однозначно встановити, що ховається за терміном «schischak» нам поки що не вдалося³⁴.

Перейдемо тепер до другого аспекту проблеми. Як ми зазначили раніше, найчастіше *шишаками* називали різні шоломи напівсферичної або сфероконічної форми. Загалом, термін *шишак* вживався для позначення різних шоломів в кожній країні. Якщо брати до уваги Росію, то потрібно згадати історіографічну помилку щодо шишаків, яка тривала майже півтора століття. Високі сфероконічні, конічні та циліндроконічні шоломи XV-XVII століть називалися в російських документах «шелом» або «шолом», у той же час низькі шоломи напівсферичної форми у XVI столітті називали «шапка железная», а починаючи з кінця століття терміном «шишак». Проте, в 1835 році, коли був складений черговий опис московської Збройної палати, з невідомих причин, всі високі шоломи були названі «шишаками», а всі низькі – «шеломами», а завдяки вже класичній роботі Александра Вісковатова, ця помилка потрапила до зброєзнавчої історіографії³⁵. Лише в 1976 році, на цю помилку звернув увагу Анатолій Кірпи́чников³⁶. Загалом, термін шишак зараз застосовується до всіх шоломів напівсферичної форми, як щодо шо-

33 *Słownik staropolskich nazw osobowych*. T. 5, (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Polska Akademia Nauk. Komitet Językoznawstwa; Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego. Zakład Onomastyki Polskiej. Pracownia Antroponimii Polskiej, 1977), 358

34 Adam Chmiel, *Księgi radzieckie kazimierskie 1369-1381 i 1385-1402. Acta consularia Casimiriensia 1369-1381 et 1385-1402* (Kraków: Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa, 1932), 132.

35 Шиндлер, Русские шлемы XVI века, 174.

36 Анатолій Кірпи́чников, *Военное дело на Руси в XIII-XV вв.* (Ленинград: Наука, 1976), 29.

ломів російського виробництва, так і східного чи західного³⁷. Більше того, термін «шишак» однаково вживається як для шоломів помісної кінноти, так і до шоломів полків іноземного ладу, таких як гусари, рейтари та ін., що з нашої точки зору є недоречним.

Так *шишаками* називають два шоломи, знайдені 1976 року під час ремонтних робіт в Арсенальній вежі Московського кремля. Обидва шоломи датовані початком XVI століття (Рис. 1). Також шишаками називають шоломи XVII століття з нащічниками, такі як шишак царя Михайла Фьодоровича (Рис. 2), та навіть шоломи, що використовувалися російськими військами під час завоювання Сибіру (Рис. 5). Загалом, російські шишаки мали напівсферичну форму дзвону. Вінець часто оздоблювався металевою пластиною. Такі шоломи часто мали виразний наверх та, навіть, привертний «шиш». У шишаків XVII століття, часто були додаткові пластини, що захищали потилицю та щоки.

В Польщі та Литві, під *шишаками* розуміли відкриті шоломи з нерухомим козирком, через який був про-

Рис. 1. Шоломи, знайдені в 1976 році під час ремонтних робіт в Арсенальній вежі Московського кремля. Фото знайдене у мережі.

Рис. 2. Шишак царя Михайла Фьодоровича роботи Нікити Давидова, інв. № 4802 (Опис московської Збройної палати 1884 року). Фото знайдене у мережі.

37 Леонид Бобров, «Шишак московский, шишак литовский, шишак калмыцкий...» Боевые наголовья российских воинов в Сибири в конце XVI-го — XVII веке», *Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Пятой Международной научно-практической конференции 14-16 мая 2014 г.* Ч. I. (СПб., 2014): 190-206.

Рис. 3. Шолом №183 із колекції Шереметьєва. Вірогідно знаходиться в Ермітажі. Едуард Ленц, *Опись собрания оружия графа С. Д. Шереметьева*. (Санкт-Петербург: типография М. Стасюлевича, 1895).

пущений рухомий наносник, що кріпився до лобної частини тулії. У цих шишаків були також додаткові пластинки для захисту щік та потилиці. Форма тулії зустрічалася як напівсферична, так і сфероконічна. В останньому випадку, шишак мав досить виразний наверх³⁸. Так шишаками називають шолом з колекції Тишкевичів в Логойську, що зберігається зараз у краківському Вавелі, датований 1550 роком та шолом Миколая Радзівілла Чорного, німецького виробництва, датований 1561 роком (Рис. 6). Такі ж форми зустрічаються у шишаків німецького, угорського та польського виробництва. Наприклад шолом, атрибутований як шишак Міклоша Зріні (Рис. 7). Ймовірно, що таке розмаїття форм шишаків, також могло вплинути на плутанину і в російській термінології шоломів.

38 Бохан, *Узбраенне войска ВКЛ другої палови XIV – канца XVI ст.*, 47.

Рис. 4. Шолом №181 із колекції Шереметьєва. Вірогідно знаходиться в Ермітажі. Едуард Ленц, *Опись собрания оружия графа С. Д. Шереметьева*. (Санкт-Петербург: типография М. Стасюлевича, 1895).

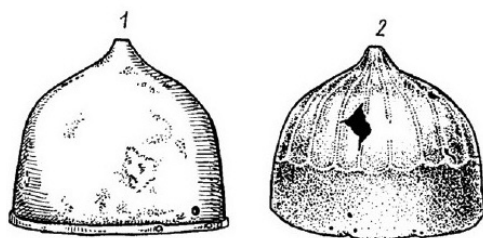

Рис. 5. Шишак № 6641 із Красноярська та шишак із Зеленого Яру. Рисунок з: Леонід Бобров, «Шишак московский, шишак литовский, шишак калмыцкий...» *Боевые наголовья российских воинов в Сибири в конце XVI-го — XVII века*, *Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Пятой Международной научно-практической конференции 14-16 мая 2014 г.* Ч. I. (СПб., 2014), Рис. 1.

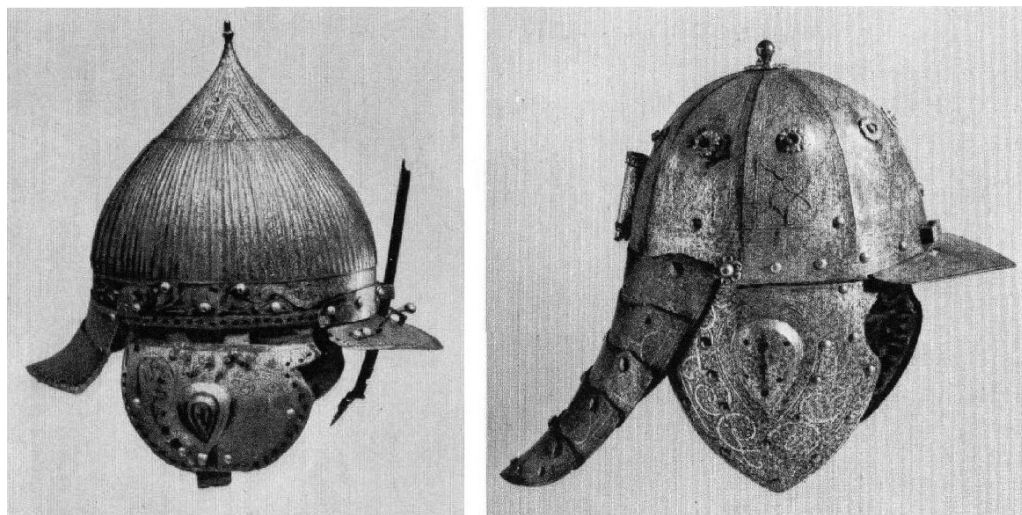

Рис. 6. Шишак Миколая Радзівілла Чорного 1569 року та шишак з колекції Тишкевичів в Логойську 1550 року. Обидва зберігається у краківському Вавелі. Фото з: Юрій Бохан, *Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст.* (Мінск: УК Экаперспектыва, 2002), Іл. X, XI.

Рис. 7-8. Шишак, що приписують Міклошу Зріні, музей Чаковецького краю. Середина XVI ст. Джерело: commons.wikimedia.org. Автор: Silverije.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бобров, Леонид. “Шишак московский, шишак литовский, шишак калмыцкий...” Боевые наголовья российских воинов в Сибири в конце XVI-го — XVII века”, *Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Пятой Международной научно-практической конференции 14-16 мая 2014 г.* Ч. I. (СПб., 2014): 190-206.
- Бохан, Юрий. *Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст.* Мінск: УК Экаперспектыва, 2002.
- “Боярская книга 1556/57 года,” *Русский дипломатический 10* (Москва: Древлехранилище, 2004): 80-118.
- Бранденбург, Николай. *Исторический каталог С.-Петербургского артиллерийского музея.* Ч. I. Санкт-Петербург: типография Ю.А. Бокрама, 1877.
- Вельтман, Александр. *Московская оружейная палата.* 2-е изд. (Москва: типография Бахметьева, 1860)
- Висковатов, Александр. *Историческое описание одежды и вооружения российских войск.* Ч.1. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1899.
- Винклер, Петр фон. *Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века.* Санкт-Петербург: типография И.А. Ефрона, 1894.
- Гордеев, Николай “Русский оборонительный доспех.” *Сборник научных трудов по материалам Государственной Оружейной палаты.* Москва: Искусство, 1954, 62-114.
- Горелик, Михаил. “Письмо в редакцию.” *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2015): 64-66.
- Гуцул, Володимир. “Зброя князя Костянтина Івановича Острозького у зображеннях, текстах та артефактах.” *Острозька давнина* 5 (2016): 5-22.
- Денисова, Мария. “Поместная конница и ее вооружение в XVI–XVII вв.” *Труды Государственного исторического музея.* Т. XX (Москва: издательство Государственного исторического музея, 1948): 29-46.
- Духовные и договорные грамоты князей великих и удельных.* Москва: типография Вильде, 1909.
- Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.* Москва, Ленинград: издательство Академии наук СССР, 1950.
- Игина, Юлия. “О династических шлемах, чичаках и шапках: ответ на статью С.Н. Богатырева «Шлем Ивана Грозного в контексте придворной культуры».” *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2015): 67-81.
- Кирпичников, Анатолий. *Военное дело на Руси в XIII-XV вв.* Ленинград: Наука, 1976.
- Ленц, Эдуард. *Опись собрания оружия графа С. Д. Шереметьева.* Санкт-Петербург: типография М. Стасюлевича, 1895.
- Лурье, Яков и Леонид Семенов, ред., *Хождение за три моря Афанасия Никитина.* Ленинград: Наука, 1986.
- Савваитов, Павел. *Описание старинных русских утварей, одежд, оружия и ратных доспехов, и конского прибора.* Санкт-Петербург: типография Императорской академии наук, 1865.
- Сікора, Радослав. *З історій польських крилатих гусарів.* Київ: Дух і літера, 2012.
- Славутич, Євген. *Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник.* Київ: Інститут історії України, 2012.
- Шиндлер, Олег. “Русские шлемы XVI века.” *История военного дела: исследования и источники.* Т. VIII (2016): 167-219, http://www.milhist.info/2016/05/10/schindler_3;
- Шиндлер, Олег. “К вопросу о правомерности использования термина «шишак» в XVI веке, его происхождении и развенчании одного устаревшего мифа.” *История военного дела: исследования и источники* (2018) – в друкі.

- Chmiel, Adam. *Księgi radzieckie kazimierskie 1369-1381 i 1385-1402. Acta consularia Casimiriensia 1369-1381 et 1385-1402*. Kraków: Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa, 1932.
- Cichowski, Jerzy. Szulczyński, Andrzej. *Husaria*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1977).
- Gábor, Zaicz. ed., *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2006.
- Górski, Konstanty. *Historia artylerii polskiej*. Warszawa: Skł. gł. w Księg. E. Wende, 1902.
- Gradowski, Michał. Zdzisław Żygulski. *Słownik uzbrojenia historycznego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.
- Kajzer, Leszek, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976.
- Kiss, Lajos. "Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarländischen Toponymie." *Studia Slavica* 25 (1979): 231–239.
- Kiss, Lajos. "Nem a törökből származik-e a sisak szavunk?" *Magyar Nyelvőr* 82 (1958): 233–35.
- Kniezsa, István. "Sisak Magyar", *Nyelv* 38 (1942): 337–344.
- Nowakowski, Andrzej. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500*. Toruń: UMK, 1998.
- Słownik staropolskich nazw osobowych*. T. 5. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Polska Akademia Nauk. Komitet Językoznawstwa; Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego. Zakład Onomastyki Polskiej. Pracownia Antroponimii Polskiej, 1977.
- Strykowski, Maciej. *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, T. 2 Warszawa: Nakład G.L. Glücksberga, 1846.
- Żygulski, Zdzisław. *Broń w dawnej Polsce: na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975.

МЕРЕЖЕВІ ДЖЕРЕЛА

- Гійом Л. де Боплан. *Опис України*. Пер. з фр. Я. І. Кравця. (Львів, 1990). Дата звернення: 28.04.2018. <http://izbornyk.org.ua/boplan/bop2.htm>
- Величко С. В. *Літопис*. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. (Київ: Дніпро, 1991). Дата звернення: 28.04.2018. <http://izbornyk.org.ua/velichko/vel05.htm>
- Летопись событий в Югозападной России в XVII веке составил Самоил Величко*. Т. IV. Приложения. (Київ, 1864), 199–200, Дата звернення: 28.04.2018. <http://izbornyk.org.ua/samovyd/sam21.htm>
- РГАДА, http://rgada.info/kueh/1/137_1_1/0136.jpg, Дата звернення: 9.06.2018.
- Статут Вялікага княства Літоўскага 1588* (Мінск: БелСЭ, 1989) Дата звернення: 28.04.2018, http://pravo.by/upload/pdf/statut_1588/status_1588_ch3.pdf

Відомості про автора. Шиндлер Олег Володимирович, М.А., Європейські, Російські та Євразійські Студії, Карлтонський Університет (Оттава), незалежний дослідник (Торонто, Канада).

About author. Oleg Schindler, M.A., European, Russian and Eurasian Studies, Carleton University (Ottawa). Independent researcher (Toronto, Canada), e-mail: olegshindler@gmail.com.

Наукове видання

**ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ ЗБРОЇ
ДОСЛІДЖЕННЯ 2018:
збірник наукових праць Третьої міжнародної
зброєзнавчої конференції (Київ, 12-14 червня 2018 р.)**

Упорядник: *Д. Тоїчкін*

Макет: *Д. Тоїчкін*

Історія давньої зброї. Дослідження 2018: збірник наукових праць Третьої міжнародної зброєзнавчої конференції (Київ, 12-14 червня 2018 р.) / упоряд. Д. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2020. – 412 с.

ISBN 978-966-02-9292-5

УДК [93+930]:623.4

Збірник наукових праць укладений за матеріалами Третьої міжнародної зброєзнавчої конференції, яка відбулася у м. Київ (Україна) 12-14 червня 2018 р.

Видання розраховане на фахівців у галузі зброєзнавства та суміжних спеціальних історичних дисциплін, археологів, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів гуманітарного профілю.

Підписано до друку 28.08.2020 р. Формат: 70x100/16.

Ум. друк. арк. Обл. вид. арк.

Наклад 300 пр. Зам. №

Друк: Поліграфічна дільниця Інституту історії України НАН України.

Інститут історії України НАНУ
Національний військово-історичний музей України
Національний заповідник «Софія Київська»

III Міжнародна Зброєзнавча Конференція

Київ, 12-14 червня 2018 р.

III International Conference on the History of Arms & Armor

Kyiv, June 16-18, 2018

www.zbroeznav.com

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Національний
військово-
історичний
музей України

日本刀博物館
NIHONTO
鍛刀物
ГАЛЕРЕЯ ЯПОНСКИХ МЕЧЕЙ NIHONTO

САAS
АНТИКВАР

FRAC